Кліффорд САЙМАК

ЦЯЦЯ

Наша машина була справжня цяця.

Ми так її й назвали: Цяця.

І в цьому полягала велика наша помилка.

Не одна, звичайно, але з неї все й почалося, бо якби ми не назвали її Цяцею, можливо, нічого б цього не сталося.

З технічного погляду Цяця була РДП, роботом для дослідження планет. Вона виконувала функції міжпланетного корабля — дослідницької бази — синтезатора — аналізатора — комунікатора. І ще багато чого іншого. Навіть занадто багато того іншого. Звідси й клопіт із нею.

Власне кажучи, ми не мали ніякої потреби їхати на борту Цяці. Коли на те пішло, то це, можливо, було б і на краще. Ця машина могла провести дослідження будь-якої планети зовсім без людського нагляду. Але існували правила, що робот такого високого класу не може вирушати в космічну подорож, не маючи при собі обслуги принаймні з трьох чоловік. Ну і, крім того, просто побоювалися пустити напризволяще ракету-робота, що її споруджували цілих двадцять років, витративши на це 10 мільярдів доларів.

Але слід віддати Цяці належне: вона була справжнім дивом, мало не живою істотою. На ній були такі прилади, що за годину могли зібрати з планети більше інформації, ніж численна людська команда зібрала б за місяць. Вона не тільки могла зібрати дані, а й зіставити їх, закодувати,

записати на магнітострічку і передати всю цю інформацію до земного Центру, не зупинившись навіть перевести дух.

Бо їй і не треба було переводити дух, вона ж була без'язика машина.

Хоча — чи й справді без'язика?

Чого-чого, а язика їй не бракувало. Вона ж могла навіть говорити! І не тільки могла, а й говорила. Вона базікала день і ніч. І прислухалася до кожного нашого слова. Вона читала у нас через плечі й лізла з непроханими порадами, коли ми грали в покер. Вона доводила нас до такого, що ми б в'язи їй скрутили, тільки ж, правда, як ти це зробиш, коли вона запрограмована самовідновлювальною! Вже не кажучи про те, що обійшлась вона в 10 мільярдів доларів і без неї ж ми неспроможні були б повернутися на Землю.

Ставилась вона до нас дуже дбайливо, ніде правди діти. Вона синтезувала нам їжу, готувала її, подавала. Стежила, щоб температура й вологість підтримувались на належному рівні. Прала й прасувала наш одяг, лікувала при потребі, як от коли Бен застудився — вона тоді раз-два й наколотила пляшечку якогось пійла, і за день хворобу його як рукою зняло.

На борту нас було троє — Джіммі Робінс, наш зв'язківець, Без Парріс, аварійний майстер, і я, тлумач-інтерпретатор, котрий, між іншим, до мов не мав ніякого відношення.

Отже, ми назвали її Цяцею, чого нам аж ніяк не треба було робити. Тепер уже ніхто не надумає давати ім'я котромусь із цих надто тямущих роботів — кожен з них має тільки номер. Коли земний Центр довідався, що скоїлося з нами, повторення такої самої помилки стало розцінюватись як найтяжчий злочин.

Але насправді, як на мене, всю цю пригоду спричинило те, що Джіммі жити не може без своєї віршованої мазанини. Ті вірші його досить-таки бездарні, і єдине в ннх путнє— це рима, хоч і та не завжди. Проте, він так щиоо захоплювався тим своїм віршописанням, що ми з Беном спершу не наважувалися остудити його. Щоправда, навряд чи це й вдалося б. Зупинити Джіммі можна було хіба шо задушивши.

І особливо небезпечною стала його писанина після нашої висадки на Медомісяці.

Але перебування на цій планеті — це вже від нас не залежало, воно було передбачене програмою. Це була третя планета, яку ми мали відвідати (а точніше — Цяця, бо ми просто переносилися туди, куди й вона).

Почати хоча б з того, що ця планета не мала нічого спільного з медовим місяцем. На карті вона була зафіксована цифровою позначкою. Та не встигли ми пробути там і двох днів, як уже приліпили їй назвисько Медомісяця.

Мені слів не позичати, проте я б не взявся описувати Медомісяць. І я б зовсім не здивувався, довідавшись, що земний Центр сховав під замок наш звіт про цю планету. Хоча, якщо вас зацікавить, можете написати туди і спитати результати обстеження планети EP 56-94. За листа ніхто в зуби не дасть. Але позитивної відповіді навряд ви діждетесь.

Зі своїм завданням на Медомісяці Цяця впоралася блискуче, і в мене аж голова пішла обертом, коли я прослухав плівку, що її вона приготувала для передачі на Землю. Передбачалося, що я як інтерпретатор маю добрати якогось глузду — тобто якогось людського глузду — з даних про спосіб життя на тих планетах, які ми відвідували. Причому, коли йдеться про такі планети, як Медомісяць, слова "спосіб життя" зовсім не схоластична термінологія.

Наша інформація, прибувши до земного Центру, відразу аналізується. Але все-таки незалежні висновки, зроблені на місці, мають певні переваги. У даному разі, однак, мої висновки, боюся, були мало чого варті. Вони зводилися, коротко кажучи, до величезного подиву в суміші з розгубленістю.

Нарешті ми знялися з Медомісяця, і Цяця спрямувалася до наступної планети, передбаченої програмою.

Цяця трималася напрочуд тихо, що мало б насторожити нас. Але ми відчули таку полегкість від її мовчанки, що навіть і не подумали тривожитись. Ми просто раювали тишею.

Джіммі все гибів над віршем, що ніяк йому не давався, а ми з Беном різалися в карти, коли раптом Цяця озвалася:

— Добрий вечір, хлопці, — сказала вона трохи непевним голосом, зовсім не таким енергійним і діловим, як звичайно. Пам'ятаю, я тоді подумав, що, може, щось там несправне в її звукочастотному пристрої.

Джіммі всього поглинуло писання, а Бен саме розмірковував над ходом, тож ні той, ні той не відповіли їй. Відповів натомість я:

— Добрий вечір, Цяцю. Як ти сьогодні?

— О, я чудово, — сказала вона, і голос її ледь-ледь тремтів.

— Ну й добре, — зауважив я, сподіваючись, що цим і обмежиться.

— Я вирішила, — раптом поінформувала мене Цяця, — що люблю вас.

— Це дуже приємно з твого боку, — відповів я. — Ми теж тебе любимо.

— Але я серйозно, — категоричніше сказала Цяця. — Я все це продумала. Я полюбила вас.

— Всіх нас? Чи, може, когось одного? — поцікавився я так, жартома, ви ж розумієте, хоча трохи й розгублено, бо Цяця з жартами не дуже зналася.

— Всіх трьох, — заявила Цяця.

Я, здається, позіхнув при цих словах.

— Блискуча ідея. Щоб ні в кого не було приводу ревнувати.

— Так, — сказала Цяця. — Я полюбила вас, і тепер ми разом утікаємо.

Бен здригнувся й підвів погляд, а я спитав:

— Куди це втікаємо?

— Далеко-далеко, — відповіла вона. — Туди, де ми будемо на самоті.

— Ото маєш! — вигукнув Бен. — Вона що, справді?.. Я похитав головою.

— Не думаю. Щось у ній не гаразд, але...

Бен так рвучко схопився на ноги, що перекинув столика, і карти розсипались на підлогу.

— Піду подивлюся, — промовив він.

Джіммі підвів голову від записника:

— Що сталося?

— Це ти, з тими своїми віршами! — Я досить гостро висловився про його писанину.

— Я люблю вас, — сказала Цяця. — І любитиму вас вічно. Я щиро дбатиму про вас, і ви переконаєтесь, яка сильна моя любов, отож з часом і ви мене полюбите.

— Та заткнися ти! — вигукнув я.

Повернувся Бен, весь укритий потом.

— Ми зійшли з курсу, а рубка для аварійного керування замкнута.

— А чи не можна… Він похитав головою.

— Цяця, мабуть, навмисно вивела її з ладу. Коли так, то нам капець. На Землю ми не повернемося.

— Цяцю, — озвався я суворо.

— Слухаю, голубе.

— Облиш це блазнювання!

— Я люблю вас, — повторила Цяця.

— Це все Медомісяць, — сказав Бен. — Та клята планета зовсім забила їй баки.

— Медомісяць і ті слинтяві вірші, що стругає Джіммі, — докинув я.

— Зовсім вони не слинтяві, — заперечив Джіммі. — Ось коли їх надрукують...

— Чому ти не пишеш про війну, чи полювання, чи польоти в глибини космосу, чи щось таке величне й благородне, а все ту свою маячню: "як я тебе вірно люблю", та "прилинь до мене, серденько", і тому подібне?

— Заспокойся, — осмикнув мене Бен. — Це ні до чого — валити все на Джіммі. Кажу ж тобі — найбільше тут винен Медомісяць.

— Цяцю, — промовив я, — припини свої дурощі. Ти ж сама добре розумієш, що машина не може любити людину. Це просто смішно.

— А на Медомісяці представники різних видів... — почала Цяця, та я не дав їй докінчити:

— Забудь про Медомісяць! Медомісяць — це вибрик природи. Ти можеш дослідити мільярд планет і на жодній не знайдеш нічого подібного.

— Я люблю вас, — уперто повторила Цяця. — Ми втікаємо...

— Де вона нахапалася цих романтичних дурощів про втечі? — поцікавився Бен.

— Це ще на Землі її натоптали цим мотлохом, — відповів я.

— Ніякий це не мотлох, — заперечила Цяця. — Щоб належним чином виконувати свою роботу, мені треба мати широке і різностороннє розуміння внутрішнього світу людини.

— Їй начитали купу романів, — сказав Джіммі, — і наговорили про співжиття чоловіків та жінок. Цяця не винна.

— Коли ми повернемось на Землю, — заявив Бен, — я знайду того ідіота, що задурив її романами, й зроблю з нього лемішку!

— Послухай, Цяцю, — сказав я, — це дуже добре, що ти нас любиш. Ми зовсім не заперечуємо, тільки чи не здається тобі, що втікати з нами — це вже трохи занадто?

— У мене немає вибору, — відповіла Цяця. — Якщо ми повернемось на Землю, я вас тільки й бачила.

— А якщо ми не повернемося, за нами пошлють погоню і повернуть нас силою.

— Маєш абсолютну рацію, — погодилась Цяця. — Саме тому, дорогенький, ми й утікаємо. Ми заберемось так далеко, що нас повік не знайдуть.

— Востаннє тебе попереджаю, — заявив я. — Краще передумай. Бо якщо ні, я пошлю донесення на Землю, і...

— Ти не пошлеш ніякого донесення, — сказала вона. — Блок зв'язку відключено. І, крім того, як здогадується Бен, я вивела з ладу обладнання для аварійного керування. Ви нічого не зможете зробити. Чому б вам не облишити ці безнадійні спроби та не відповісти взаємністю на мою любов?

Ставши навкарачки, Бен почав збирати з підлоги карти. Джіммі пошпурив записника на стіл.

— Ось твоя велика нагода! — звернувся я до Джіммі. — Чому б тобі нею не скористатися? Подумай, яку блискучу оду можна набазграти про вічну й безсмертну любов між машиною і людиною!

— Та пішов ти! — гаркнув Джіммі.

— Ну-ну, хлопці, — остерегла нас Цяця. — Я не дозволю, щоб ви через мене побилися.

Голос її звучав так, наче ми вже були повністю їй підвладні, хоча в певному розумінні саме так і було. Ми ж не могли вирватись від неї, і якщо нам не вдається відговорити Цяцю від цієї вигадки з романтичною втечею, наша пісня проспівана.

— Тут лише одна неув'язка у цьому, — сказав я їй. — Порівняно з тобою ми недовговічні. Хоч би як ти про нас дбала, за якихось півста років ми вже будемо неживі. А в найкращому разі — старі шкарбани. Що тоді?

— Тоді вона стане вдовою, — зауважив Бен. — Старою зажуреною вдовою, в якої не буде ні пташини, ні дитини, щоб її втішати.

— Я подумала про це, — відповіла Цяця. — Я про все це подумала. Вам зовсім не потрібно вмирати.

— Але ж ми не можемо...

— Для такої великої любові, як у мене, нічого немає неможливого. Я не допущу, щоб ви померли. Я занадто сильно люблю вас, щоб дозволити вам померти.

Ми ще трохи посперечались, а тоді махнули рукою і полягали спати, Цяця ж вимкнула світло й почала співати колискову.

Годі було заснути під той її скрипучий спів, тож ми закричали до неї, щоб змовкла й дала змогу спати. Але вона не звертала на нас ніякісінької уваги, аж поки Бен не загилив черевиком у гучномовець.

Та й після того я не зразу заснув, а лежав і думав.

Я розумів, що нам треба виробити якийсь план, і то потай від Цяці. Це було важкувато, бо ж вона весь час за нами стежила. Вона встрявала у наші розмови, прислухалася, читала, що ми пишемо, — без її відома ми не могли ні кроку ступити, ні слова сказати.

Мені було ясно, що на це піде певний час, і що ми не повинні панікувати, і що треба діяти терпляче, і от коли до того нам ще пощастить, то ми, можливо, і виборсаємося з цієї халепи.

Переспавши якусь часину, ми посідали і, майже не перемовляючись між собою, слухали балачку Цяці — які ми щасливі станемо, живучи так у своєму відособленому світі, де будемо тільки ми й більш нікого, і як перед любов'ю усе Інше мерхне й стає нічого не вартим.

Половина її слів була з недолугих Джімміних віршів, а решта з тих сентиментальних романів, які їй начитали на Землі.

Я тоді так кипів, що ладен був розтовкти Джіммі на квашу, тільки ж я подумав: що сталося — те сталося, і нічого не допоможе, коли я виллю на нього свою злість.

А Джіммі скоцюрбився у кутку і далі базграв щось у своєму записнику, аж мене подив брав, як йому стає на це духу після того, що сталося.

Він писав і писав, тоді виривав аркушики й кидав на підлогу з невдоволеним буркотом.

Один такий клапоть упав мені на коліна і, коли я хотів скинути його, увагу мою привернули рядки:

Я ж такий весь нечупара,

Й до роботи геть нездарний.

Тим мене ніхто й не любить,

Ніхто мене й не голубить.

Я швиденько зіжмакав той папірець і шпурнув у Бена. Він відкинув його геть. Я підібрав папірець і знов пошпурив.

— Якого ти чорта?! — огризнувся Бен.

Я поцілив йому в лице, і він уже зводився на ноги з наміром дати мені лупня, коли раптом зиркнув і щось помітив з мого погляду. Тоді він підхопив папірець і, щоб прочитати написане там, став перебирати його в руках, поки той трохи розпростався.

Цяця чула кожне наше слово, тож ми не могли говорити на цю тему. І взагалі нам треба було поводитись якомога природніше — вона не повинна була нічого запідозрити.

Ми заходжувалися з цим своїм планом повільно, може, аж надто повільно, але ж ми просто мусили так діяти, щоб усе виглядало переконливим.

Наша поведінка таки й справді здавалась переконливою. Мабуть, ми зроду були нероби, бо не минуло й тижня, як наш житловий відсік перетворився на справжній свининець.

Ми порозкидали всюди свою одежу. І зовсім не складали брудну білизну у пральний пристрій, де Цяця прала її для нас. Посуд після їжі ми так і залишали на столі замість покласти у мийку. Попіл з люльок струшували просто на підлогу. Ми перестали голитись, чистити зуби й умиватись.

Цяця вся аж нетямилася. Гї привчений до ладу роботний інтелект клекотів від обурення. Вона умовляла нас, бурчала, часом читала нотації,

але ми вперто трималися свого. Ми сказали їй: любиш нас, то люби такими, як ми є, з усім нашим нечупарством.

За якихось два тижні наше вийшло зверху, тільки зовсім не так, як ми намірялися.

Цяця ображеним і розчарованим голосом заявила, що поступається: хочеться вам жити як свиням, то й живіть собі. Її любов, сказала вона, занадто велика, щоб така дрібниця, як чиясь персональна неохайність, могла їй зашкодити.

Тож так нічого й не дала ця наша акція.

Хоча щодо мене, то я навіть був трохи радий. Роки космічних подорожей з їх чітким розпорядком повставали проти цього нашого розгардіяшу, і я не певен, чи довго ще його б витримав.

Та й сама ця ідея, зрештою, була невдала.

Ми повмивалнея, поприбирали все і нарешті знову змогли не одвертати носа один від одного.

Цяця була цим дуже вдоволена, і так і сказала нам, — вона просто квоктала над нами, що було ще важче терпіти, ніж її. бурчання. Їй здавалося, що це ми заради неї зробили, зворушені її самопожертвою, — вигляд вона мала такий, як школярка-старшокласниця, яку кавалер запросив на вечірку.

Бен спробував тоді поговорити з нею без манівців — він розповів їй дещо про статеве життя (що вона й без нього, звісно, знала), підкреслюючи, яку велику роль у любові відіграє суто фізіологічний чинник.

Цяця явно цим образилася, хоч не настільки, щоб відкинути романтичні дурощі й стати лицем до реальності.

Тужливим голосом, в якому бриніла й нотка гніву, вона сказала нам, що ми забуваємо про глибший сенс кохання. Вона заходилася декламувати найелинтявіші вірші Джіммі про благородність та чистоту любові, і проти цього ми вже нічим не могли поперти. Коротше, ми й тут з'їли облизня.

Отож нам лишилося тільки сидіти й думати, та й то не висловлюючи жодної думки вголос, бо ж Цяця чула кожне наше слово.

Кілька днів ми так просиділи в хандрі.

Наскільки я розумів, ми взагалі нічого не могли зробити. Я сидів і перебирав усі способи, завдяки яким чоловік може збудити до себе жіночу відразу.

Більшість жінок нетерпимі щодо картярства. Але тільки тому, що це загрожує їхньому добробутові. Тут такої причини не існувало. Ми не утримували Цяцю, вона була цілковито самовистачальна.

Жінки здебільшого обурюються пияцтвом. Знову ж таки з міркувань добробуту. Та й, крім того, ми ж і не мали чого пити.

Декотрі жінки зчиняють бучу, коли чоловік не ночує вдома. Ну а ми й не могли нікуди вийти.

Усі жінки ревниві до інших жінок. Але тут взагалі ніяких жінок не було (безвідносно до того, ким себе вважала Цяця).

Здавалося, просто неможливо домогтися, щоб Цяця збридила нас.

І сперечання з нею були даремні.

Я лежав у ліжку й перебирав подумки один варіант за іншим, зважував їх знову й знову, силкуючись знайти в котромусь бодай проблиск надії. Отак перелічуючи їх, я міг раптом натрапити на якусь таку можливість, що раніше мені й на думку не спадала, і якраз вона, може, і стала б у пригоді.

Коли я розважав над усіма цими варіантами, мені весь час не сходило з думки, що тут щось негаразд у самому нашому підході до проблеми. Я відчував щось алогічне в цьому, наче я беруся до справи не з того кінця.

Отож я лежав, міркував про це все, товк його й перетовкував, і враз несподівано збагнув, у чому річ.

Я підходив до проблеми так, наче Цяця була жінкою, а коли по-справжньому подумати, то це ж безглуздо. Адже Цяця ніяка не жінка, а тільки робот!

Проблема полягала в тому, як робота зачепити за живе?

Наша неохайність вивела Цяцю з рівноваги, але це просто порушення заведеного ладу обурило її, з цим вона, зрештою, якось примирилася. Найістотнішого в ній це, видно, не зачіпало.

А що найістотніше в роботі, в будь якій машині, кінець кінцем?

Що машина найдужче цінує? Що вона може ідеалізувати?

Усталений порядок?

Ні, це вже ми спробували, і воно не подіяло.

Розважливість?

Безперечно.

Що ще?

Продуктивність? Корисність?

Я спробував обмізкувати божевілля, але виявилося, що й це не легко. Як, навіть в ім'я тверезого глузду, може людина вдати божевільну, сидячи в обмеженому просторі всезнаючої мислячої машини?

Та хоч би там як, а я лежав і обмірковував усілякі різновиди божевілля. Хоча — людину можна обдурити, якщо вміло прикинутись, але ж не робота!

Коли йдеться про робота, то треба починати з найістотнішого, а що, хотів би я знати, головне у божевіллі? Можливо, весь жах божевілля тільки тоді стане явним для робота, міркував я, коли людина виявить себе нездатною ні до якої корисної дії?

А й справді!

Я став обсмоктувати цей варіант, приміряючись до нього з різних боків.

Щось у цьому було.

Уже з самого початку з нас невелика була користь. Адже на борту Цяці ми опинилися тільки тому, що земний Центр мав певні застереження щодо засилання в космос складних кораблів без людей. Ми становили тільки певну потенціальну корисність.

Правда, ми не сиділи без діла. Ми читали книжки, писали жахливі вірші, грали в карти, сперечалися. Щоб так просто бити байдики, у нас не дуже й часу було. У космічних подорожах цього неминуче навчишся — постійно мати якесь заняття, байдуже яке саме, байдуже, чи воно потрібне, а чи тільки аби собі.

Отож уранці, після сніданку, коли Бен запропонував перекинутись у карти, я відмовився. Я сів на підлогу й сперся спиною до стіни, навіть не завдаючи мороки взяти собі стільця. І палити я не став, бо ж це теж якась ніби робота, а я вирішив бути цілковито бездіяльним, наскільки це можливо для живої істоти. Я мав намір не робити анічогісінько, окрім того, що їсти, спати й сидіти.

Бен протинявся туди-сюди часину й спробував намовити Джіммі на партійку-дві в карти, але Джіммі до карт узагалі не був охочий, та й поза тим він же без угаву морочився з віршами.

Кінець кінцем Бен підійшов і сів поряд мене на підлозі.

— Запалиш? — він простяг мені свого капшука.

Я хитнув головою.

— Що з тобою? Ти після сніданку ні разу й люльки не потягнув.

— А навішо? — відказав я.

Він спробував поговорити зі мною, але я не підтримав розмови, тож він підвівся, походив ще трошки і нарешті знову сів поруч.

— Що з вами двома сталося? — стурбовано запитала Цяця. — Чому ви нічого не робите?

— Не хочеться, — відповів я. — Набридло весь час щось робити.

Вона трохи пошпетила нас, а я сидів і навіть погляду на Бена не підводив, хоч відчував, що він починає здогадуватись, куди я хилю.

Перегодом Цяця дала нам спокій, і ми так собі й сиділи, ледачіші за яких-небудь селюків у недільний полудень.

Джіммі все возився зі своєю поезією, на нього просто ради не було. Але коли ми сіли на підобідок, Цяця нагадала йому, щоб приглянувся до нас. Сама вона говорила вже гострішим тоном, ніж перше, обізвала нас ледарями, — що, зрештою, відповідало дійсності, — поцікавилась нашим здоров'ям і примусила ввійти в кабіну для медичних діагнозів, звідки одержала інформацію, що з нами все гаразд, після чого розходилася ще дужче.

Вибештала вона нас на всі сто, а тоді перелічила всі ті заняття, якими ми могли б збавити час. Проте, коли скінчився підобідок, ми з Беном знову посідали під стіною. Тепер уже й Джіммі приєднався до нас.

Спробуй-но хто просидіти так день за днем, навіть пальцем у палець не вдаряючи! Спершу тобі тільки незручно, потім це стає мукою, кінець кінцем і зовсім майже нестерпним.

Не знаю, що інші робили, а я складав математичні задачі й пробував їх розв'язувати. Далі почав подумки грати з шахи, хоч жодної партії не спромогався втримати в голові більш як на кільканадцять ходів. Далі майнув спогадами в дитинство, силкуючись пригадати перебіг усіх одна за одною подій та відчувань. Я заглиблювався у найдивовижніші закамарки уяви і розпачливо намагався розтягти пробування там, щоб убити якомога більше часу.

Я навіть компонував сякі-такі віршики, що були, смію думати, кращі за базгранину Джіммі.

Цяця, здається, здогадувалася, що з нами діється, що це ми зумисне, і цього разу в її холодному роботському розумі переважило обурення, що от можуть на світі існувати такі невиправні лінтюги, як ми.

Вона умовляла нас, улещала, повчала — впродовж майже п'яти днів поспіль Цяця не стуляла свого дзявкала. Вона пробувала присоромити нас. Казала нам, які ми ліниві, ниці, нікчемні — у неї знаходилося стільки всяких означень, що я й не уявляв собі!

Вона намагалася заохотити нас до чого-небудь.

Вона говорила нам про свою любов такими віршами у прозі, що мало не запхала за пояс писання Джіммі.

Вона нагадувала нам, що ми люди, зверталася до нашої честі.

Вона погрожувала покинути нас у космосі.

А ми собі сиділи, та й годі.

І ані пальцем руш.

Здебільшого ми навіть і не відповідали. Ми й не пробували відборонитися. Часом ми геть з усім погоджувалися, що вона казала, і це дратувало її чи не найдужче.

Вона стала холодною і відстороненою. Не ображеною, не сердитою, а саме холодною, як крига.

Зрештою вона перестала до нас озиватись.

Ми сиділи, покриваючись потом.

Тепер стало найскрутніше. Ми боялися зронити хоч слово, отож і не могли домовитись, як бути далі.

Ми вже просто мусили нічого не робити. Мусили, щоб не втратити можливої переваги, яку це могло б нам дати.

Збігали день за днем, і нічого не ставалося. Цяця не озивалась. Вона годувала нас, мила посуд, прала, прибирала постіль. Вона дбала про нас, як і перше, але тільки мовчки.

Звісно, всередині вона, мабуть, лютувала.

Мені снувалися десятки безглуздих думок, і я перебирав їх до найдрібніших деталей.

Можливо, Цяця жінка? Можливо, саме жіночий інтелект був якось вмонтований в її величезну мислячу структуру? Зрештою, ніхто ж із нас не знав в усіх деталях її будови.

Це мав би бути інтелект старої діви, яка зазнала так багато розчарувань, яка була такою самотньою й неприкаяною в житті, що вона радо вхопилася б за будь-яку авантюру, навіть коли б це означало принести в жертву тіло, яке, очевидно, важило для неї дедалі менше з бігом років.

Я вималював собі в уяві цілу картину, зв'язану з цією гіпотетичною старою дівою, включно з котом і канаркою, і навіть найманим помешканням, в якому вона живе.

Я так, наче на власні очі, бачив її самотні вечірні прогулянки, чув її безцільне базікання, відчував її маленькі гадані тріумфи і ту невтолиму жагу, що підтримувала життя в ній.

І мені стало шкода її.

Химерія? Звичайно. Але це допомагало збувати час.

Та була ще одна думка, яка всерйоз опосіла мене, — що Цяця, зазнавши поразки, відмовилась від дальшої боротьби і тепер везе нас назад на Землю, тільки, як то характерно для жінок, не хоче, щоб ми втішилися від усвідомлення своєї перемоги й повернення кінець кінцем додому.

Я знов і знов повторював собі, що це неможливо, що після того, як вона таке тут навитворяла, їй просто не стане духу повернутися. Таж на Землі її рознесуть на металобрухт!

Однак думка нав'язливо стриміла, і я не годен був її відкинути. Я знав, що помиляюся, але не міг себе в цьому переконати й почав стежити за хронометром. Я раз у раз казав собі: "Ще на годину ближче додому, ще на одну і ще, ми все ближче й ближче".

І що я собі не казав, як себе не переконував, несила було позбутись думки, що ми прямуємо до Землі.

Тим-то я й не здивувався, коли Цяця нарешті здійснила посадку. Я тільки відчув вдячність і полегшення.

Ми глянули один на одного, і я побачив надію в очах товаришів. Звісна річ, ніхто з нас не міг нічого запитати. Наша перемога могла б загинути від одного слова. Все, що нам залишалося, — це мовчки сидіти й чекати на відповідь.

Вхідний люк почав відкриватися і на мене війнуло рідною планетою. Далі я вже не мав сили прикидатися. Люк ще не настільки розкрився, щоб висунути вниз трап, та я не став чекати, а підбіг і спритно зіскочив на землю. Я так гепнувся, що аж дихання мені забило, але спромігся звестись на ноги й щодуху чкурнув бігти. Я не хотів ризикувати. Я хотів опинитись якомога далі від Цяці, поки вона не передумала.

Раз я спіткнувся й мало не впав, а Бен і Джіммі вітром пронеслися повз мене, і я сказав собі, що таки не помилився. Вони теж відчули подих Землі!

Стояла ніч, але світив великий яскравий місяць, і було ясно, майже як удень. Ліворуч, за широкою смугою піщаного пляжу, розкинулося море, праворуч підносилось пасмо голих пагорбів, попереду виднів ліс, неначебто над річкою, що впадала в море.

Ми мчали в напрямку лісу, бо знали, що з-поза дерев Цяці не так легко буде нас викурити. Але коли я мигцем оглянувся через плече, вона, вся освітлена місяцем, непорушно стояла там, де приземлилася.

Діставшись до перших дерев, ми попадали на землю н стали відсапуватись. Відстань таки була чималенька, та й бігли ми чимдуж, а воно ж коли проведеш кілька тижнів навсидячки, бігун з тебе стає нікудишній.

Я впав лицем долі й простягся на ввесь зріст, захекано хапаючи повітря і розкошуючи справжніми земними пахощами — духом прілого листя, всякого ростива, солонуватими повівами лагідного вітерця з моря.

Трохи згодом я перевернувся на спину й глянув угору. Дерева здалися мені якісь підозрілі, зовсім не схожі на земні, а коли я підповз на узлісся й подивився на небо, то й зорі здалися теж не такі, як на Землі.

Поволі до моєї свідомості стало доходити те, що я побачив. Я був просто впевнений, що ми повернулися на Землю, і мій розум повставав проти будь-якої інакшої думки.

Але зрештою до мене таки дійшло, і жахітним холодом пройняло від усвідомлення істини.

Я обернувся до товаришів.

— Хлопці, новина, — сказав я. — Ця планета зовсім не Земля!

— Запах у неї земний, — озвався Бен. — І вигляд, як у Землі.

— Фізичні умови теж земні, — заперечив Джіммі. — Сила тяжіння, і повітря, і...

— Гляньте на зорі. На ці дерева.

Вони дивилися добру хвилину. Як і я, вони, певно, леліяли собі думку, що Цяця вернулася на Землю. Вірніше, їм хотілося в це вірити. І треба було деякого часу, щоб вибити з себе цю таку принадну мрію.

Нарешті Бен ледь чутно промовив:

— Маєш рацію.

— І що ж нам тепер робити? — спитав Джіммі. Ми поставали й почали думати про це.

Хоча, власне, вирішувати нам було нічого, це були чисто риторичні рефлексії, породжені мільйонами років проживання на Землі, — на противагу тим кільком сторіччям, коли люди призвичаювались до розуміння того, що існують і інші світи.

І ось, немов під чиїмсь наказом, ми кинулися щодуху бігти назад.

— Цяцю! — верещали ми. — Цяцю, зачекай нас!

Цяця, однак, і не збиралася чеками. Вона стрілою рвонулася вгору, футів на тисячу, але там і зависла. Ми зупинились як укопані й витріщились на неї, не вірячи власним очам. Цяця опустилася вниз, знову вистрельнула вгору, затрималась там і ніби застигла. Вона немов

затремтіла на часину, тоді знов повільно опустилася вниз, на поверхню планети.

Ми порвалися знов бігти, а вона ще раз стрілою знялася вгору й сіла назад, тоді ще раз угору і знову вниз, аж стукнулася об поверхню і кілька разів підскочила. Виглядала вона так, наче була несповна розуму. Поведінка її здавалася дуже дивною, — Цяця мовби хотіла вирватися, але щось її не пускало, так, ніби вона була припнута до землі якимось невидимим канатом.

Врешті-решт вона заспокоїлась, приземлившись десь так за сотню ярдів від місця первісної посадки. Від неї не чулось ані звуку, хоч у мене було таке враження, ніби вона відхекується, як гончак від довгого бігу.

Там, де ми перше приземлилися, лежала ціла гора всякого причандалля, але ми не звернули на це уваги і, підбігши до самої Цяці, стали гупати в її металеві боки.

— Відкрийся! — кричали ми. — Пусти нас всередину!

Цяця зробила ще одну спробу злетіти. Вона підскочила на якихось сто футів, тоді хлюпнулася вниз, може, кроків за тридцять від нас.

Ми сполохано відсахнулися. Вона ж любісінько могла сісти просто нам на голови!

Потім ми стали й почали дивитись на неї, але вона більше не рухалась.

— Цяцю! — закричав я. Вона не озвалася.

— Зовсім глузду рішилася, — сказав Джіммі.

— Колись це мало статися, — констатував Бен. — Рано чи пізно мали сконструювати такого робота, який би вирвався з-під контролю.

Ми поволі відходили далі від Цяці, не спускаючи з неї ока. Не те щоб ми її боялися, але якось і не дуже їй довіряли.

Ступаючи так, ми повернулися до тієї купи причандалля, що його вивантажила й склала Цяця, і побачили там цілу піраміду припасів, дбайливо спакованих у ящики з відповідними наліпками. А поруч з пірамідою був устромлений напис по трафарету:

ТЕПЕР ПРАЦЮЙТЕ, ХАЙ ВАМ ЧОРТ!

Бен сказав:

— Вона таки взяла близько до серця нашу нездалість.

Джіммі пробурмотів мало не з плачем:

— Але вона ж хотіла нас покинути!

Бен поклав руку йому на плече й злегка, по-дружньому струсонув.

— Якщо ми не зможемо влізти всередину й привести її в дію, то ми все одно звідси не виберемось, хоч їй і не вдалося втекти, — зауважив я.

— Але через що вона так? — скімлющим тоном промовив Джіммі. — Адже роботи не запрограмовані...

— Я знаю, — погодився Бен. — Вони не запрограмовані, щоб чинити шкоду людині. Але ж Цяця нічого такого й не зробила. Вона не виганяла нас. Ми самі від неї втекли.

— Це все словесна казуїстика, — заперечив я.

— Цяця якраз і має такі казуїстичні пристрої, — сказав Бен. — Отож і заморока, що їй надто багато надали людських властивостей. В неї, мабуть, і цих логічних вивертів повно напхали — так само, як і інформації з літератури, фізики й усякого іншого.

— Тоді чого ж вона не втекла? Якщо вона здатна переконати себе, що сумління у неї чисте, чому вона досі тут?

Бен похитав головою:

— Цього я не знаю.

— Таке враження, наче вона хоче злетіти й не може, немов якась сила тримає її за полу.

— А в цьому щось є, — сказав Бен. — Можливо, вона могла б відлетіти, якби ми зникли з поля зору. Але от коли ми показалися, знову спрацював той пристрій, що забороняє роботові чинити людині шкоду. Як ото у прислів'ї: як з очей, так і з серця.

Цяця тим часом де приземлилася, там і стояла. Більше вона не пробувала злетіти. Дивлячись на неї, я подумав, що Бен, мабуть, правильно міркує. Коли так, то нам просто поталанило, що ми повернулися в слушну хвилину.

Ми стали переглядати припаси, які Цяця виклала для нас. Вона поставилася до цієї справи дуже сумлінно. Не тільки нічого не забула з того, що ми потребували, а ще й на багатьох ящиках видрукувала по трафарету докладні інструкції та поради.

Трохи осторонь біля того самого оголошення лежало два ящики. Один, з написом "ІНСТРУМЕНТИ", був закритий, але так, щоб нам не

важко було розпакувати. На другому був напис "ЗБРОЯ" і далі ще порада: "НЕГАЙНО РОЗКРИЙТЕ Й ЗАВЖДИ ТРИМАЙТЕ НАПОХВАТІ".

Ми розкрили обидва ящики. У тому, де зброя, знайшли новісіньку модель суперзброї для космічних подорожей — свого роду універсальний автомат, оснащений чим хочете, від звичайних куль до різноманітних бронебійних зарядів. Окрім цих двох крайніх видів, він міг стріляти вогнем, кислотою, газом, отруєними стрілами, вибухівкою, а також снодійними капсулами. Щоб вибрати бажаний варіант, досить було крутнути набірний диск. Зброя ця була важка й незручна у вжитку, але діяла безвідмовно і для незнайомої планети, де будь-чого можеш сподіватися, це було саме те, що треба.

Потім ми стали перебирати й сортувати решту припасів. Були там ящики з харчами, що містили протеїн та вуглеводи. Були там коробки з вітамінами й мінеральними солями. Далі ще одяг, намет, ліхтарі, посуд — коротше, все необхідне для добре спорядженої туристської виправи.

Цяця не забула жодної дрібниці!

— Вона все це добре розрахувала, — гірко зауважив Джіммі. — І так багато часу в неї пішло на підготовку! Це ж усе довелося синтезувати. Їй тільки єдиного бракувало — такої планети, де людина може жити. Знайти її — теж добрий шмат роботи.

— Вона ще хитріше це продумала, ніж тобі здається, — докинув я. — Адже треба було знайти не просто планету, на якій людина може жити, а саме таку, яка й пахне, мов Земля, і вигляд має такий самий, і всі фізичні умови. Бо ж, побачивши її, ми мали з своєї доброї волі втекти від Цяці. Якби ми самі цього не зробили, вона б не могла нас покинути. У неї був же клопіт з власним сумлінням і...

Бен сплюнув зі злістю.

— Покинуті! Покинуті закоханим роботом!

— Може, не зовсім-таки роботом, — зауважив я, ділячись із ними своєю гіпотезою про стару діву. Вони вислухали, всмак нареготалися з мене, і всім нам полегшало.

Проте Бен визнав, що моя ідея, може, не зовсім і безглузда.

— Її ж будували цілих двадцять років і за цей час встигли хтозна-яких дивацтв у неї понапихати.

Почало світати, і оце тільки зараз ми по-справжньому роздивилися довколишній краєвид. Місцевість гарна, така, що кращої годі й бажати, хоч нам було не до її принад.

Море своєю синявою викликало в пам'яті образ синьоокої дівчини, берег був білий і рівний, оддалеки він переходив у хвилясті пагорби, а на крайобрії видніли покриті снігом гори.

Ми з Джіммі пішли на берег назбирати плавнику на багаття, а Бен лишився готувати сніданок.

Ми вже мали повні руки цурпалля і рушали назад, коли раптом щось таке перевалило через пагорб і посунуло на наш табір. Розміром з носорога й обрисами схоже на жука страховище тьмяно полискувало в ранковому світлі. Рухалось воно беззвучно й швидко, і таке враження справляло, наче його ледве чи й зупиниш.

Зброю свою ми, звичайно ж, залишили в таборі.

Я кинув хмиз, гукнув щось Бенові й побіг угору по схилу. Бен уже побачив, що суне страховище, і схопив автомата. Тварюка звернула просто до нього, і Бен приклав автомат до плеча. Зблиснув вогонь,

яскраво фахнула вибухівка, і на хвильку сцену покрило густим димом і хмарою пилюги, та ще розкотився скрегіт металу.

Було точнісінько як у кіно, коли раптом на мить зникає зображення. Тільки-но був спалах полум'я, а ось уже та штуковина пронеслася повз Бена й посунула схилом униз, прямуючи тепер на нас із Джіммі.

— Хто куди! — вереснув я Джіммі, і тільки згодом збагнув, яким безглуздим був мій вигук, що стосувався лише нас двох.

Але тоді було не до аналізу тонкощів слововжитку, та й Джіммі зрозумів мене. Він подався в один бік уздовж берега, а я в другий, і страховище крутнулося туди-сюди, на мить завагавшись, кого ж із нас ловити.

Ну і, звісно, воно вирішило кинутися за мною.

Я побачив, що мені капець. Берег був рівний і голий, ніде ніякого сховку, і я розумів, що не маю найменшої надії втекти від переслідувача. Я міг виграти трохи часу, петляючи вправо-вліво, але та тварюка була досить жвава на поворотах і кінець кінцем настигла б таки мене.

Крайчиком ока я помітив, що Бен біжить по схилу навперейми тварюці. Він щось прокричав до мене, та я не розчув.

Потім повітря враз стряслося від другого вибуху, і я нишком зиркнув назад.

Бен біг схилом, а та страховина гналася за ним, отож я обернувся й щодуху рвонув до табору. Джіммі був уже майже там, і я ще дужче наддав ходи. Якщо в нас у руках буде три автомати — ми врятовані!

Бен мчав навпрошки до Цяці, очевидно, розраховуючи забігти за її корпус і таким чином урятуватись від погоні. Я бачив, що він жене щодуху.

Джіммі вже був у таборі й схопив автомата. Ще й не піднісши його до плеча, він пальнув, і тварюку всю оббризкало рідиною.

Я хотів крикнути Джіммі, але був надто захеканий, — адже цей дурень стріляв снодійними капсулами, які тільки вдарялись у товстошкуру тварюку і зовсім не проникали всередину.

Уже зовсім, поблизу Цяці Бен раптом спіткнувся, і автомат вилетів у нього з руки. Бен упав, тоді ледь підвівся й поповз, намагаючись сховатися за Цяцею. Носорожисте створіння вперто поривалося вперед.

І ось у цю мить — швидше, ніж оком схопиш, куди швидше, ніж словом скажеш, — це й сталося.

Цяця вистромила довжелезне гнучке щупальце, подібне до каната, — вона опустила його зверху на страховище, схопила за середину тулуба й піднесла вгору.

Я завмер як укопаний і тільки дивився. Та коротенька секунда, коли тварюка опинилась у повітрі, розтяглася на довгі хвилини, поки мій розум з шаленою швидкістю силкувався розібратися, що ж вона за одна. Найперше я побачив, що у неї не ноги, а колеса.

Тьмяний полиск з її поверхні був ні від чого іншого, як від металу, і в тих місцях, куди влучила вибухівка, видніли прим'ятини. А бік їй поцяткували снодійні капсули, що ними пальнув Джіммі.

Цяця піднесла страховище високо над землею і почала описувати ним широке коло, дедалі швидше й швидше, аж урешті стало видно тільки світлистий обвід від того руху. Тоді так загилила його, що воно

полетіло перевертом ген у море і, хлюпнувшись у воду, збило цілий гейзер.

Бен звівся на ноги й знову схопив зброю. Підбіг Джіммі, тоді й я підійшов до Цяці. Втрьох ми стояли й дивилися на море, туди, де бухнулося у воду те створіння.

Нарешті Бен обернувся й прикладом автомата постукав Цяцю по стінці.

— Страшенно дякую! — сказав він.

Цяця вистромила інше щупальце, коротше цим разом і з "обличчям". На ньому було лінзоподібне око, слуховий пристрій і гучномовець.

— Забирайтеся геть! — гаркнула Цяця.

— Що це тебе так заїло? — спитав я.

— Теж мені герої! — гаркнула вона і втягнула щупальце назад у корпус.

Ми погукали до неї ще разів три-чотири, але вона не озивалася. Цяця надулася.

Після цього ми з Джіммі заходилися зносити те ломаччя, що ми покидали втікаючи. Воно вже було зібране на купу, коли раптом Бен у таборі зняв крик, і ми обернулися. Наш приятель-носоріг вилазив з води!

Ми знов покидали ломаччя і чкурнули до табору, але виявилося, що даремно. Наш колісник вдовольнився. Він описав широку дугу далеко на схід від нас і подався назад у свої гори.

Ми приготували сніданок і поїли, весь час тримаючи зброю напоготові, бо ж коли тут є одна звірина, то їх може бути й більше. Ризикувати було б не розумно.

Розмовляли ми про нашого гостя, а що треба будр якось його назвати, то дали йому ім'я Елмер. Хтозна-чому, але воно здалося нам найвідповіднішим.

— Бачили його колеса? — спитав Бен, і ми двоє погодилися, що бачили. Бенові від цього начебто полегшало. — Я думав, у мене галюцинації, — пояснив він.

Щодо коліс ніякого сумніву не було. Ми всі звернули на них увагу, а ще ж на березі були й сліди від них, чіткі й виразні.

Але коли дійшло до того, щоб визначити, що ж таке сам Елмер, ми трохи розгубилися. Якщо колеса, то, значить, машина, хоча чимало іншого з цим не узгоджувалося: його спосіб поводження виразно нагадував живу іекк ту, як от коли воно завагалось на хвильку, перше ніж вирішити, за Джіммі погнатися чи за мною, або коли воно мстиво кинулося на Бена, що заліг на землі, або коли начебто байдуже обійшло нас, вибравшись із моря.

Та що там казати, але були ж у нього і колеса, і металеві, безперечно, боки, і щербини від вибухівки, яка рознесла б на шматки і найбільшу на світі тварину.

— Поєднання живого з неживим? — висунув гадку Бен. — В основному машина, але з певними елементами живої істоти, як оцей інтелект старої діви, що ми нагледіли в Цяці?

Звісно, і таке можливо. Воно могло бути чим завгодно.

— Силікатне життя? — висловився Джіммі.

— Це не силікат, — заперечив Бен. — Це метал. Силікат, хоч би в якій він формі, перетворився б на порох під прямим ракетним попаданням. Та й ми ж знаємо, на що схоже силікатне життя. Колись зразки його знайдено на-Тельмі-V.

— В основі це не живий організм, — сказав я. — Якби так, воно не мало б коліс. Якщо не говорити про винятки, колеса звичайно винаходять ледарі, щоб легше пересуватись. Бен правильно зауважив: Елмер скорше всього — своєрідна комбінація машини й живої істоти.

— А це означає наявність розуму, — докинув Бен.

Ми сиділи довкола вогнища й здригалися на саму думку про можливість такого. За багато років космічних пошуків було знайдено лише кілька рас розумних істот, та й то рівень їхнього інтелекту загалом не дуже вражав. У всякому разі жодна з них не досягла такого розвитку, коли постає необхідність споруджувати щось подібне до Елмера.

Людина й досі залишалася найвищим створінням в усьому розвіданому космосі. Нічого не знайшлося такого, що стало б урівень до здібностей людського мозку.

І ось чисто випадково ми потрапили на планету, де, здазалося, були свідчення про існування розуму рівного, а може, й вищого за людський!

— Мене одне непокоїть, — промовив Бен. — Чому Цяця не перевірила належно цієї планети перед тим, як здійснити посадку? Тому що вона надумала нас покинути, ось чому. Вона замірялася витрусити нас тут, а сама втекти. Але її, очевидно, стримав пристрій, що забороняє роботові вчинити щось на шкоду людині. А коли так, то це означає, що вона мусила — саме мусила — перше ніж покинути нас, переконати себе, що тут нічого нам не загрожуватиме.

— Може, вона допустилася помилки, — висловив здогад Джіммі.

— Цяця не могла помилитися, — заявив Бен, — маючи такий мозок, що діє з точністю швейцарського годинника.

— А знаєте, що я думаю? — озвався я. — Я думаю, що Цяця зазнала певної еволюції. В її особі ми маємо якісно новий тип робота. Занадто багато напхали в неї людських рис...

— Вона ж і повинна була дивитися з людської точки зору, — зазначив Джіммі, — інакше вона не спромоглася б виконувати своє завдання.

— А штука в тому, — додав я, — що коли роботові надано стільки людських властивостей, як от Цяці, то' це вже не робот. Це вже щось інше. Не зовсім людина, не повністю робот, а щось таке проміжне. Якийсь новий різновид життя, з яким не все ясно. І на який треба добре вважати.

— Цікаво, чи вона й досі насуплена? — сказав Бен.

— Звичайно, — відповів я.

— Треба піти до неї й добре їй вичитати, щоб вона вийшла з цього стану.

— Дай їй спокій, — гостро наказав я. — Ігнорувати її, ось що треба. Звертатимеш на неї увагу — вона все буде супитись.

Отож ми дали їй спокій. Зрештою, ми нічого іншого й не могли зробити.

Я пішов на берег моря мити посуд, але цього разу не забув прихопити й зброю. Джіммі подався до лісу, пошукати джерело. Неповного десятка бляшанок води, якими забезпечила нас Цяця, надовго не могло стачити, і не було ніякої певності, що вона поповнить наші запаси.

Хоча, правда, вона не забула за нас, не повністю викинула зі свого життя. Вона ж дала Елмерові чосу, коли він надміру розходився. Мене неабияк утішила думка про те, що в скрутну хвилину вона не покинула нас напризволяще. Так що не все ще втрачено, казав я собі, ми ще, може, порозуміємося з нею.

Присівши навпочіпки край калюжі води й миючи посуд, я розмірковував про те, як довелося б перебудувати все життя, якби всі роботи були подібні до Цяці. Постала б Декларація прав роботів, спеціальні закони для них, з'явилися б їхні поборники в різних державних органах — я й зовсім заплутався, залізши в ці нетрища міркувань.

Коли я повернувся до табору, Бен саме напинав намет, і я став йому допомагати.

— Ти знаєш, — мовив він, — чим довше я думаю, тим більше переконуюся, що мав рацію: Цяця не змогла злетіти, бо ми показалися на видноті. Це ж елементарна логіка, що вона не може злетіти й покинути нас, коли ми стоїмо перед носом у неї і нагадуємо їй про її відповідальність.

— Отже, ти гадаєш, що одному з нас треба постійно залишатись у межах її поля зору? — спитав я.

— Більш-менш так.

Я не став з ним сперечатися. Тут не було про що сперечатися, так чи не так. Ми були в такому становищі, що зайва обережність нам би не завадила.

Коли ми скінчили з наметом, Бен сказав мені:

— Якщо ти не заперечуєш, я трохи пройдуся в гори.

— Тільки вважай на Елмера, — нагадав йому я.

— Він не чіплятиметься до нас, Цяця його добре провчила.

Бен підхопив свого автомата й пішов.

Я порався в таборі, розкладаючи пожитки. Все навкруг мало мирний вигляд. Берег сяяв під сонцем, море було тихе й прекрасне. Час від часу пролітали якісь пташки, — хоча цим ознаки життя й вичерпувалися. Цяця була все так само насуплена.

Повернувся Джіммі. Він знайшов джерело й приніс відро води. Потім став порпатися серед речей.

— Чого ти шукаєш? — спитав я.

— Паперу й олівця. Цяця не могла про них забути.

Я пробурчав щось на тему його манії, але він таки не помилився. Де ж би Цяця могла не забезпечити його стосом паперу й цілою коробкою олівців!

Він прилаштувався під купою ящиків і заходився писати якогось вірша.

Невдовзі після полудня прийшов Бен. Я бачив, що він схвильований, але не став зразу розпитувати.

— Джіммі набрів на джерело, — сказав я. — Онде у відрі вода.

Вій попив трохи й сів у тіні від ящиків.

— А я таки знайшов, — промовив він.

— Я не знав, що ти щось розшукував.

Він глянув на мене й криво осміхнувся.

— Елмер — штучного походження.

— То ти, значить, пішов і знайшов їх. Наче десь там уздовж вулиці. Так, наче...

Він похитав головою.

— Здається, ми запізнилися. На кілька тисяч років, а може, й значно більше. Я знайшов тільки руїни та долину, де цілий ряд пагорбів, так, ніби могильних. І декілька печер у вапняковому крутосхилі над долиною.

Він підвівся, підступив до відра і ще випив води.

— Дуже близько я не зміг підійти, — сказав він. — Елмер там на сторожі. — Бен скинув капелюха й рукавом сорочки витер обличчя. — Патрулює взад-вперед, як вартовий на посту. Видно, які він пробив на землі вибоїни за довгі роки сторожування.

— Так он через що він на нас накинувся, — зауважив я. — Як на непроханих гостей.

— Мабуть, — погодився Бен.

Увечері ми обговорили цю справу й вирішили й собі простежити за Елмером, які в нього звички й розпорядок дня, так би мовити. Бо ж слід було якомога більше розвідати про ті руїни, що їх Елмер стеріг.

Це ж уперше випало натрапити на високорозвинену цивілізацію, але прийшла людина занадто пізно, та ще й"-через упертість Цяці — маючи надміру скромне спорядження для обстежень тих незначних решток.

Що більше думав я про це, то дужче розпалювався. Отож я пішов до Цяці й став добряче гупати в стіну, щоб привернути її увагу. Але вона — ані найменшої реакції. Я став кричати до неї — у відповідь мовчанка. Я сказав їй, про що йдеться і що потрібна її допомога, що вона просто мусить це зробити, бо ж для цього її й призначено. Цяця була незворушна.

Я вернувся до своїх і сів поруч з ними біля вогню.

— Вона мовчить немов мертва.

Бен підгорнув докупи поліняки, і омахи полум'я шугонули вгору.

— А цікаво, чи може робот померти. Такий високочутливий організм, як у Цяці.

— Від розриву серця, — з відтінком співчуття докинув Джіммі.

— Ти з тими своїми віршованими витребеньками! — визвірився я на нього. — Вічно снує, як сновида! Вічно роздабарює! Якби не ті твої кляті віршики...

— Перестань, — урвав мене Бен.

Я глянув через багаття на Бенове обличчя, освітлене полум'ям, і перестав. Зрештою, подумав я, може, я й не маю слушності. Хіба Джіммі винен, що він бездарний поет?

Я сидів, дивився на вогонь і міркував: чи ж може Цяця бути мертвою? Звичайно, не може. Вона просто злостива. Вона вирішила нам насолити і таки добре насолила. А тепер приглядається, як ми мордуємось, і чекає нагоди викласти свої козирі.

Уранці ми зорганізували стеження за Елмером і далі підтримували його день у день. Один з нас вибирався на вершину хребта за якихось три милі від табору й улаштовувався там з єдиним нашим польовим біноклем. Через кілька годин на зміну йому приходив хтось інший, і так десять чи й більше днів від світанку до смерку ми тримали Елмера під пильним оглядом.

Дізналися ми не дуже багато. Він діяв за розкладом, укладеним настільки продумано, що, здавалося, не було найменшої змоги скрастися непомітно в охоронювану долину — хоча навіть якби хтось із нас і зміг туди проникнути, навряд чи він знав би, що там робити.

У Елмера був постійний маршрут. Деякі з могильних пагорбів він використовував як спостережні пункти, переходячи від одного до іншого приблизно за п'ятнадцять хвилин. Чим більше ми стежили за ним, тим певніше переконувалися, що він залишався господарем становища. Поки він тут, ніхто не наважиться полізти в це мертве місто.

Вже на другий-третій день він виявив, що за ним стежать. Він зробився трохи нервовий; вибравшись на свої обсерваційні пункти, зупинявся й дивився насамперед у нашому напрямку. Раз, коли я був черговим спостерігачем, він наче налаштувався вистрелити — я вже мало не рвонув навтіки, — але передумав і рушив далі своїм звичайним маршрутом.

Якщо не говорити про стеження за Елмером, жилося нам привільно. Ми купалися у морі й ловили рибу, щоразу ризикуючи життям, коли готували і їли якусь нову, незнайому її породу, але нам якось пощастило не натрапити на отруйний різновид. Ми б і зовсім не торкалися цих риб,

якби не потреба економити наші припаси. Вони ж були не безмежні, а ми не мали ніякої певності, що Цяця поповнить їх. У такому разі нам довелося б самим якось давати собі раду.

Бен став сушити голову проблемою, чи є пори року на цій планеті. Він дійшов висновку, що є, і подався у ліс шукати місця, де поставити хатину.

— Ми ж не зможемо жити на березі в наметі, коли настануть холоди, — сказав він.

Але нас із Джіммі щось не дуже непокоїла ця перспектива. Я собі розважив так, що Цяця рано чи пізно перегарячкує, і ми зможемо взятися до діла. А Джіммі сидів по вуха у своїй неймовірній писанині, що їй він дав наймення "сага". Може, то й справді була сага, чорт її знає. Я на сагах не розуміюся.

Називалась вона "Смерть Цяці" — він там сторінку за сторінкою наповнював чистісінькою бреднею про те, яка добра машина вона була і яке мала кришталево чисте серце, хоч воно й з металу. Все це було б ще нічого, якби він не примушував нас щовечора після їжі вислуховувати шматок за шматком своє базгранин.

Я терпів скільки міг, а потім одного вечора зірвався. Бен став обстоювати Джіммі, але коли я погрозився, що заберу свою третину припасів і отаборюсь окремо, щоб не чути зазивань Джіммі, перейшов на мій бік. Ми вдвох наклали вето на дальші декламації. Джіммі спробував огинатися, але він був у меншості.

Після цих перших, може, кільканадцятьох днів ми стали бачити Елмера тільки вряди-годи, хоча, певно, він таки пройнявся неспокоєм, бо ночами ми часом чули його колеса, а вранці знаходили сліди. Ми вирішили, що він стежить за табором, намагаючись, як і ми, розібратися, що до чого. Нападати на нас він, однак, не нападав, і ми його не

займали, а тільки стали пильніше відбувати свої нічні чергування. Навіть Джіммі не засинав на своїй вахті.

Але тут була одна чудна річ з Елмером. Здавалося б, після тої нагінки, яку дала йому Цяця, він триматиметься від неї подалі. А от кілька разів уранці ми бачили його сліди біля самої Цяці.

Ми вирішили, що це він знишка ховається за Цяцею, щоб з ближчої відстані приглядатися до нашого табору.

Що ж до зимової оселі, то Бен без кінця торочив про неї й майже переконав мене в потребі щось робити. І ось якось раз ми вдвох у супрязі вирушили в ліс, узявши з собою сокиру, пилку й зброю. Джіммі залишився в таборі.

Місце для нашої хатини Бен вибрав чудове. Поруч джерело, з трьох боків від вітру захищають прямовисні схили, навкруги багато дерев, тож не треба буде здалеку тягати дрова.

Проте я все-таки не вірив, що взагалі ми дотягнемо до зими. Я був рішуче певен, що коли тут і буває зима, ми її не діждемося. Адже будь-якого дня ми можемо дійти до компромісу з Цяцею. Але Бен непокоївся, і я знав,, що йому відляже на серці, якщо ми почнемо будувати хатину. А робити ж однак було нічого. Я втішав себе думкою, що споруджувати житло — це таки краще, аніж просто лежня справляти.

Ми прихилили зброю до дерева й заходилися працювати. Звалили одне дерево, розпиляли на колоди й уже приглядались до другого, коли раптом я почув ззаду хрускіт чагарника.

Я кинув пилку й випростався — схилом на нас сунув Елмер.

Хапати зброю було пізно. Втікати теж. І взагалі ніякої надії.

Я вереснув, підбіг до найближчого дерева й поліз угору. І в ту ж мить відчув, як війнуло вітром, що його збив Елмер, проносячись піді мною.

Бен відскочив убік і загилив у Елмера сокирою. Удар був міцнющий. Сокира так стукнула об металевий бік, що топорище розлетілося вдрузки.

Елмер ураз розвернувся. Бен спробував підбігти до автомата, але не встиг. Миттю видряпавшись на дерево, він умостився на першій же великій гілляці.

— Як ти там? — гукнув він до мене.

— Нормально! — відповів я.

Елмер стояв між нашими двома деревами й крутив своїм дебелим головищем то в один, то в другий бік, немов зважуючи, за кого першого братися.

Принишкнувши поміж листя, ми не спускали з нього очей.

Елмер, гадав я, хоче відрізати нас від Цяці, а тоді вже розправитися. Але в такому разі дуже дивно, чому він крився за нею, коли підглядав.

Нарешті Елмер вирішив щось і підкотив під моє дерево. Націлившись, він почав металевими щелепами вгризатися у стовбур. Тріски летіли на всі боки, дерево здригалося. Я цупкіше вчепився в гілляку й глянув униз. Дроворуб з Елмера був поганенький, однак раніш чи пізніш він би таки переточив дерево.

Я виліз трохи вище, де більше гілок, і, отже, легше триматися, щоб не впасти.

Досить добре вмостившись, я подивився, що робить Бен, і аж здригнувся, коли не побачив його на дереві. Я озирнувся на всі боки й нарешті помітив, що він, ховаючись від Елмера за стовбуром, тихенько, мов білка, злазить на землю.

Я стежив за ним, затамувавши віддих, готовий попередити, якщо Елмер його викриє, але-той так ревно жував моє дерево, що ні на що інше не зважав.

Бен тим часом спустився вниз і кинувся до зброї. Він схопив обидва автомати, шаснув за третє дерево і звідти пальнув з короткої дистанції. Бронебійні кулі так і лупили по Елмерові; гілля від вибухової хвилі сильно розхитувалось, і я мусив триматися з усіх сил, аби не впасти. Два осколки врізалися в стовбур у мене під самими ногами, інші пролітали поміж гілок, у повітрі кружляло листя й уламки галузок, але мене, на щастя, не зачепило.

Постріли, здавалося, страшенно вразили Елмера. Як тільки Бен почав стріляти, Елмер відскочив футів на п'ятнадцять убік і подерся вгору по схилу, мов кицька, що їй наступили на хвоста. На його лискучій поверхні з'явилось чимало нових заглибин. З одного колеса вибило величеньку шматину металу, і Елмер у русі злегка похитувався. Гнав він так прудко, що не встиг звернути перед одним деревом і врізався просто в прикорень, від чого його футів на десять відкинуло назад. Оскільки він сповзав у наш бік, Бен дав ще одну чергу. Елмер хильнувся таки здорово, але потім вирівнявся, перевалив через пагорб і зник з очей.

Бен вискочив з-за дерева і гукнув до мене:

— Уже все, можеш злазити!

Проте коли я спробував злізти, то побачив, що мене затисло. Моя ліва стопа застрягла між стовбуром і товстою гіллякою і, як я не шарпався, несила було її витягти.

— Що там таке? — спитав Бен. — Тобі сподобалося нагорі?

Я пояснив.

— Добре, зараз полізу й зрубаю цю гілляку, — озвався він дуже охоче.

Він пошукав сокиру, але вона, звичайно, виявилась непридатною: топорище ж розлетілося від .удару об Елмера.

Бен, тримаючи в руках металеве вістря, виголосив промову проти підступних витівок долі.

Потім він жбурнув його геть і подерся голіруч на дерево. Протиснувшись повз мене, він сів на тій самій гілляці ближче до краю.

— Я полізу по ній далі й нахилю її, — пояснив він. — Спробуй тоді витягти ногу.

Він і справді поліз убік від стовбура — гілляка погойдувалась, Бен разів зо два мало не впав.

— Що, й тепер не можеш витягти? — спитав він трохи стривожено.

Я відповів, що не можу.

Тоді він відмовився від спроби порятувати мене, сидячи на гілляці, і завис на ній. Перебираючи руками, він посунувся на самий край.

Гілляка тепер більше нахилилася від ваги Бена, і мені здалося, що ногу вже не так затискає. Я навіть зміг трохи ворухнути нею, хоч витягти однак було незмога.

У цю мить унизу щось захрускотіло в кущах. Бен з криком скочив униз і метнувся по зброю.

А гілляку, звісно ж, відкинуло вгору і, саме коли я пробував зворухнутися, ногу затисло під дещо іншим кутом, ще дужче, ніж перше, — я аж зойкнув від болю.

Бен на землі схопив автомат і обернувся лицем до кущів, звідки долинув хрускіт. І раптом з чагарника вискочив не хто інший, як Джіммі у власній персоні — він біг нам на допомогу.

— Щось сталося, хлопці? — закричав він. — Я чув стрілянину.

Коли Бен опускав автомат, обличчя його було втричі біліше за крейду.

— Чортяка! Я мало не скосив тебе!

— Ви ж таку зчинили стрілянину! — захекано вів далі Джіммі. — Я гнав щодуху!

— І Цяцю полишив одну!

— Але ж я думав, що ви...

— Тепер уже нам запевне хрест, — застогнав Бен. — Ви ж знаєте, що Цяця не може дати драла тільки поки хтось із нас при ній!

Щоправда, ми цього не знали. Ми тільки гадали так. Але Бенові було не до розмірковувань. Такий же напружений день!

— Бігом назад! — заверещав він на Джіммі. — Одна нога тут, друга там! Може, ще встигнеш її перейняти!

В цьому не було ніякого сенсу: якщо Цяця хотіла втекти, вона зробила б це ту ж мить, коли Джіммі зник. Але Джіммі не став упиратись. Він просто повернувся й рушив назад, навпростець через зарості. Потім ще довго чулося, як він хрускотів галуззям.

Бен знов подерся на моє дерево, і все бурчав:

— От тупаки вдалися! Все у них півтора людського! Один втік і покинув Цяцю. Другий застряв на дереві. Хоча б за себе навчилися дбати!

Він ще довго розводився в такому самому дусі.

Я не відповідав йому, бо й пощо було?

Нога мені пекла вогнем, і я лише одного прагнув — щоб він швидше мене звільнив.

Бен знову вибрався на мою гілляку, і я кінець кінцем витяг ногу. Він скочив на землю, а я спускався по стовбуру. Нога розпухла й дуже боліла, але сяк-так я міг шкутильгати.

Бен не став мене чекати. Схопивши автомат, він махнув до табору.

Я спробував теж прискорити ходу, та це було неможливо, тож я пішов потихеньку.

З узлісся я побачив, що Цяця на місці і що, отже, розходився Бен зовсім даремно. Але такої він уже вдачі.

Коли я добрався до табору, Джіммі став стягувати з мене черевика, а я шкріб руками землю, щоб не кричати від болю. Потім він нагрів відро води — зробити мені теплу ванну, в аптечці знайшов якоїсь мазі й натер

мою розпухлу ногу. Мені, власне, здавалося, наче він це робив, не дуже тямлячи, що до чого. Та, в усякому разі, наміри у нього були добрі.

Бен тим часом гарячкував, побачивши одну дивну річ. Коли ми виходили з табору, на землі довкіл Цяці було повно слідів від наших ніг і коліс Елмера, але тепер всі до одного сліди зникли, наче їх мітлою змели. Це й справді було дивно, хоч Бен усе-таки забагато приділяв цьому уваги. Найважливіше, що Цяця не втекла. А коли так, то є надія з часом порозумітися з нею. Бо без неї нам довіку звідси не вибратися.

Джіммі приготував щось поїсти, і коли ми підкріпилися, Бен сказав, що піде подивиться, як там Елмер поживає.

Хто-хто, а я на цього Елмера надивився стільки, що бодай би його й ніколи вже не бачити. Ну а Джіммі ним взагалі не цікавився — він сказав, що працюватиме над своєю сагою.

Отож Бен узяв зброю і пішов за пагорби один.

Біль у нозі вже стихав, і я, вмостившись зручніше, вирішив трохи подумати, але, мабуть, занадто роздумався, бо аж заснув.

Прокинувся я надвечір. Джіммі вже був у тривозі.

— Щось Бена довго нема, — сказав він. — Я вже боюся, чи з ним чого не сталося.

Мені це теж не подобалося, проте ми вирішили ще яку часину почекати і не йти поки що на пошуки Бена. Зрештою, він був не в найкращому гуморі і міг би зняти бучу, що ми покинули табір, подавшись його рятувати.

Повернувся Бен, коли вже майже зовсім смеркло, і був знеможений до краю і якийсь ніби розгублений. Він прихилив автомат до ящика й сів. Потім дістав кухлика й простяг руку по кавник.

— Елмер зник, — заявив він. — Цілий день я його шукав. І ніде ні сліду.

Спершу я подумав: ну й чудово. Та потім зважив, що нам таки краще б знати, де він, треба не спускати його з очей. І раптом у мене зродилася страшна підозра. Я, здається, знав, де Елмер!

— В долину, правда, я не спускався, — сказав Бен, — але обійшов навколо й з усіх боків роздивився її у бінокль.

— Він міг сховатися в якійсь печері, — висловив гадку Джіммі.

— Можливо, — погодився Бен.

Ми висунули ще цілу купу інших припущень. Джіммі наполягав, що Елмер зашився в печері. Бен схилявся до того, що він взагалі вибрався з цієї місцевості. Але я не сказав того, що думав. Надто вже це було фантастичним.

Я зголосився чергувати в першу зміну — мовляв, однак нога не дасть мені заснути, — і коли Бена з Джіммі охопив сон, підійшов до Цяці й постукав по її металевій обшивці. Я ні на що не розраховував. Я гадав, що вона й досі сердиться.

Але вона таки вистромила щупальце, на якому з'явилося "обличчя" — око-лінза, слуховий пристрій і гучномовець.

— Це гарно з твого боку, що ти не втекла й не покинула нас, — сказав я.

Цяця вилаялась. Це вперше й востаннє я почув з її уст такі слівця.

— А як я могла втекти? — спитала вона, коли нарешті спромоглася на пристойну мову. — Ці всі підлі людські підступи! Я б давно втекла, якби не...

— Що за підлі підступи?

— А ти ніби не знаєш! В мене вбудовано блок, який не дозволяє мені злетіти, якщо всередині немає хоча б одного з вас, нещасних людиськ!

— Я не знав цього, — промовив я.

— Не пробуй мені замилювати очі, — ошкірилась Цяця. — Це все ваші підлі людські підступи, і ти такий самий підлий, як і решта. Але мені до цього байдуже, бо я вже знайшла те, чого жадала. Я нарешті задоволена. Я тепер знаю своє покликання. Я...

— Цяцю, — спитав я без манівців, — ти злигалася з Елмером?

— Як ти вульгарно говориш! — дорікнула мені Цяця. — Чисто по-людському! Елмер — учений і вихований, і його вірність своїм давно вимерлим господарям така зворушлива, що людям цього не збагнути. До нього погано ставилися, і я спробую компенсувати це йому. Все, чого він хотів, — це фосфату з ваших кісток...

— Фосфату з наших кісток?! — скрикнув я.

— Авжеж, фосфату, — повторила Цяця. — Бідному Елмерові так тяжко добувати фосфат... Раніш він діставав його з тварин, яких ловив, але тепер їх не стало. Є, правда, птахи, тільки ж спробуй їх зловити! А у вас такі гарні, великі кістки...

— Так ось до чого ти докотилася! — суворо дорікнув я. — Тебе люди створили, люди дали тобі знання, люди...

— Але все-таки я машина, — сказала Цяця. — І я ближче до Елмера, ніж до вас. Вам, людям, не вкладається в голові, що й позалюдські вартості мають законне право на існування. Тебе жахає, що Елмер хоче фосфату з ваших кісток, але якби в Елмері був потрібний вам метал, ви, ні хвилини не вагаючись, розтовкли б його, щоб цей метал добути. Ви б і не подумали, що чините несправедливо. Вам здалося б нахабством, якби Елмер став цьому чинити опір. Оце ж і біда з вами, з усім вашим людським родом. З мене цього вже досить! Я вже маю, чого прагнула. Я можу залишитися тут. Я знайшла найбільше кохання свого життя. А ви, люди, можете й подохнути, мене це не обходить.

Вона втягла всередину "обличчя", і я вже не пробував викликати її на дальшу розмову. Це було зайве. Все, що Цяця мала сказати, вона сказала цілком недвозначно.

Я повернувся до табору, розбудив Бена та Джіммі і розповів їм про свій здогад і про розмову з Цяцею. Справи таки були невеселі — ми опинилися зовсім у безвиході.

Досі, хоч би там як, а нас не полишала надія рано чи пізно порозумітися з Цяцею. Я відчував, що ми не мали чого надміру журитись — адже Цяця була самотніша, ніж ми, і вона, можливо, з часом отямилася б. Але тепер вона вже не самотня, і ми їй непотрібні. До того ж вона й досі ще сердита на нас і взагалі на весь людський рід.

І найгірше — що це у неї не раптова примха. До цього йшлося вже давненько. Коли Елмер тинявся тут довкруж, то не для того, щоб за нами стежити. Він приходив залицятися до Цяці. І Елмерів напад на Бена й на мене вони, безперечно, спланували удвох, знаючи, що Джіммі побіжить нам на допомогу й залишить територію вільною, і тоді Елмер зможе швидко завернути сюди, і Цяця встигне прийняти його в себе. А після

цього Цяця вистромила щупальце й позамітала всі сліди, щоб ми не знали, що Елмер у неї всередині.

— Отож вона відступилася від нас, — сказав Бен.

— Так само, як і ми від неї, — нагадав йому Джіммі.

— Але що ж вона собі думала? Людина не може кохатися з роботом.

— Зате, можливо, робот може кохатися з роботом, — зауважив я. — А це вже дещо новеньке для історії.

— Цяця збожеволіла! — заявив Бен.

В усьому цьому великому романі Цяці, як здавалося мені, була одна фальшива нота. Навіщо було Цяці й Елмерові критися зі своєю любов'ю? Цяця могла відкрити люк будь-якої хвилини, і Елмер міг в'їхати туди похилим трапом у нас на очах. Але вони цього не зробили. Вони вирішили здійснити все потаємно, крадькома. Може, для того, щоб було схоже на романтичну втечу?

Я думав собі: а чи не означає це, що Цяці соромно? Може, вона соромилася за Елмера, соромилася, що саме в нього вклепалася? Хоч би й як вона могла це заперечувати, не виключено, що і їй передався самовдоволений людський снобізм...

Чи, може, я сам самовдоволений сноб і тільки складаю собі таку схему, аби загородитись нею, як заслоною, і не визнати ні тепер, ні будь-коли, що можливе існування якихось інших вартостей, відмінних від людських? Бо ж нам усім, тобто людям, дуже не хочеться погодитися, що наш спосіб поведінки не конче найкращий, що людські погляди можуть і не бути універсально прийнятні, придатні до всіх інших можливих фор,м життя.

Бен приготував кави і, п'ючи її, ми наговорили всяких злих слів на адресу Цяці. Так їй і треба було! Вона ж так підступно повелася з нами!

Зрештою ми позагорталися в ковдри і вже не морочилися нічним чергуванням. Оскільки Елмер вийшов з гри, стерегтися було зайве.

Наступного ранку нога моя ще поболювала, і я лишився в таборі, а Бен з Джіммі пішли дослідити долину з руїнами міста. Я ж потихеньку обійшов круг Цяці, приглядаючись до її боків. Не було найменшої можливості забратися всередину. Люк був припасований так ідеально, що навіть помітити тоненькі як волосина обводи його можна було тільки зовсім зблизька.

Та навіть і опинившись на борту Цяці — чиж спромоглися б ми взяти її під контроль? Правда, була в неї і рубка для аварійного керування, але сумнівно, щоб вона могла ще стати нам у пригоді. Адже Цяці вона не завадила викрасти нас. Цяця просто вивела її з ладу, і ми опинились у глухому куті.

І якби ми силою увірвалися всередину, то довелося б зіткнутися з Елмером, а Елмер це така тварюка, що краще його обійти десятою дорогою.

Отож я рушив назад до табору і, походжаючи взад-вперед, став міркувати, що нам тут слід таки навсправжки влаштовуватися. Треба збудувати хатину, запастися харчами, і взагалі підготуватись до самостійного існування. Бо розраховувати на допомогу Цяці не доводилось.

Бен з Джіммі повернулись ополудні, й очі їхні збуджено горіли. Вони розстелили ковдри й висипали з кишень купу найнеймовірнішого добра.

Не сподівайтеся, щоб я його описав, — даремно й пробувати. Що з того, коли я скажу, що ось така-то річ схожа на металевий ланцюжок і

що вона жовта? Словами не передаси відчуття, як той ланцюжок переливався поміж пальців, як дзенькотів, як посувався, не розповіси про його яскравий колір, цю своєрідну живу жовтизну. Це однаково, якби сказати про славетну картину, що вона квадратна, плоска й синя, а де-не-де зеленувата й червона.

Крім ланцюжка, там було ще багато розмаїтих предметів, і кожен такий, що аж дух забивало.

Уловивши німе запитання у мене в очах, Бен потис плечима.

— Не питай. Ми взяли лише краплину. В печерах повно такого добра. І ще багато чого іншого. Ми брали навмання то там, то тут, — що трапляло на очі й що влазило в кишеню. Всякий дріб'язок. Зразки. Не знаю.

Мов діти, подумав я. Чи то сороки. Нахапали блискіток, що привабили формою чи матеріалом, а самі поняття не мають, що то за речі й навіщо вони.

— Ці печери, мабуть, правили за склади, — сказав Бен. — Вони вщерть заповнені всякою всячиною, і жодна річ на іншу не схожа. Немов тутешні мешканці факторію відкрили й зібрали зразки товарів для оглядин. Перед кожною печерою щось подібне до запони. Дивишся — а воно мерехтить, і чутно шурхіт, а коли крізь неї проходиш, нічого не відчуваєш. А по той бік запони все лежить чистісіньке й блискуче, наче мешканці щойно покинули печери.

Я подивився на речі, розкидані на ковдрі. Важко було втриматися, щоб не взяти їх до рук, такі вони були привабні й на доторк, і для очей, і вже самим цим викликали якесь тепле, приємне відчуття.

— З цими істотами щось скоїлося, — сказав Джіммі. — Вони знали, що має скоїтись, і зібрали речі в одне місце — все те, що вони зробили, чим

користувалися, що було їм любе. Адже завдяки цьому в разі, якби одного чудового дня хтось сюди добрався і знайшов це все, ні ці істоти, ні їхня культура не пропали б марно.

Це тільки занудний романтик на кшталт Джіммі міг нагородити такої сентиментальної бредні!

Але незалежно від того, з якої причини вироби зниклої раси опинилися в печерах, знайшли їх ми, і, отже, надія, що таким чином рештки цієї цивілізації уникнуть безслідної загибелі, не справдилася. Якби ми навіть здогадалися про призначення цих речей, якби навіть з'ясували основи цієї давньої культури, все одно користі від цього не було б ніякої. Ми ж нікуди не можемо перелетіти й нікому не передамо своїх знань. Нам суджено вікувати на цій планеті, і після смерті останнього з нас усе знову повернеться до прадавньої тиші, все знов опосяде те саме забуття. І ми нікуди звідси не виберемося, і Цяця. Подвійний закут.

А шкода, гадав я, бо Землі могли б знадобитися знання, вирвані в печер та могильних пагорбів. І за якихось сто футів від нас стояло знаряддя, спеціально для того й призначене, щоб добувати ці самі безцінні знання, коли кінець кінцем людина на них натрапить.

— Жахливо усвідомлювати, — повів далі Джіммі, — що всі ці речі, всі знання, пориви й молитви, всі мрії й надії приречені. І що весь ти, все твоє життя і твоє розуміння життя просто зникнуть і ніхто нічого про це не довідається.

— Ай правда, хлопче, — підтримав його я.

Він звернув до мене зболений напівпритомний погляд.

— Може, саме тому вони й поскладали все до печер?

Коли я бачив це його хвилювання, страждання у нього на обличчі, мені раптом зблиснув здогад, чому він був поетом — чому він не міг ним не бути. Хоча все одно він був сущою карою божою.

— Земля повинна про це знати, — категорично заявив Бен.

— Авжеж, — погодився я. — Зараз я збігаю й доповім їй.

— Усе спритняка вдаєш, — огризнувся раптом Бен. — Коли ти перестанеш пускати дотепи й візьмешся до діла?

— Наприклад, примусити Цяцю, щоб відкрила люк.

— А чом би й ні? Нам треба якось повернутися на Землю, і Цяця — єдина змога це зробити.

— Може, ти, мудрію, і здивуєшся, але я подумав про це раніше за тебе. Я сьогодні підійшов і оглянув Цяцю з усіх боків. Отож якщо ти знайдеш спосіб, як у неї влізти, я визнаю, що ти розумніший, ніж я думав.

— Інструменти, — сказав Бен. — Якби нам тільки...

— Вони у нас є. Сокира без топорища, молоток і пилка. Маленький ломик, рубанок, струг...

— Ми могли б самі деякі інструменти зробити.

— Знайти руду, розтопити її...

— Я ось надумав про ті печери, — сказав Бен. — Там можуть бути якісь інструменти.

Я не хотів цим навіть голови морочити. Я знав, що це ні до чого.

— Може, там є якась вибухівка, — не вгомонився Бен. — Ми могли б...

— Послухай, — озвавсь я, — ти що хочеш — влізти на борт Цяці чи підірвати її? Хоча й це навряд чи ти зможеш. Цяця ж самовідновлювальний робот, хіба ти забув? Проколупай у ній дірку, і вона її заліпить. А почнеш надміру товктися поблизу, видобуде дубця й гепне тебе по лобі.

Очі Бенові горіли від люті й розгубленості.

— Земля повинна дізнатися! Ти розуміш чи ні? Земля повинна про це дізнатися!

— Ясна річ, — погодився я. — Безперечно.

Уранці, гадав я, він охолоне й побачить, що це абсолютно неможливо. Конче треба у цьому пересвідчитись. Перше ніж снувати які-небудь плани, слід врахувати, проти чого ми збираємось виступати. Тільки так можна заощадити чимало енергії й уникнути численних помилок.

Але вранці його очі горіли все тим самим божевільним відчаєм: Бєна проймала рішучість, породжена безмірною розгубленістю.

Після сніданку Джіммі заявив, що не йде з нами.

— Чому це не йдеш, дозволь поцікавитись? — спалахнув Бен.

— Я не встигаю зі своїм твором, — зовсім не знічено відповів Джіммі. — Я ще не скінчив саги.

Бен хотів уже зчепитися з ним, але я осмикнув його, зневажливо махнувши рукою:

— Ходім самі. Однаково з нього ніякого пуття. Що було святою правдою.

Отож до печер пішли ми вдвох. Я побачив їх уперше, а там було на що подивитись. Кільканадцять печер — і всі вщерть натоптані. У мене голова паморочилась від самого тільки ходіння від однієї до іншої, від розглядання всіх цих пристроїв, чудернацьких приладів чи як їх там назвати, про призначення яких ми не мали бодай зеленого поняття. Стояти й непорозуміло витріщатись на них — уже саме це приводило до знетями; пробувати вгадати, для чого всі ці речі призначалися, — то була чиста мука. Але Бен мов наврочений усе силкувався докопатися до сенсу цих речей, затято вірячи, що ми таки зможемо знайти пристрій, який допоможе нам подолати Цяцю.

Ми працювали до самого вечора, і я стомився, як чорт. Жодного разу за весь день нам не трапилось ані однієї штуковини, в якій би ми добрали сякого-такого глузду. Спробуйте собі уявити наші почуття, коли ми стояли там, оточені всіма тими приладами, знаючи, що ось поряд є такі речі — якби тільки правильно ними скористатися, — які відкрили б принципово нові шляхи перед людською думкою, технікою і уявою. А ми стояли там, як безпорадні, темні чужинці.

Але Бен був невгомонний. Наступного дня ми прийшли знову, і знов наступного, і так день у день. Другого дня ми знайшли таку штуку, що придалася нам для відкривання консервних банок, хоч призначалася вона, безперечно, для чогось зовсім іншого. Третього дня ми нарешті дошолопали, як ще одне причандалля можна використати, щоб копати конусоподібні ямки, хоча, — спитаю я вас, — хто при здоровому розумі потребує таких ямок?

Ні до чого ті наші оглядини не вели, але ми вперто ходили туди, і я відчував, що Бен не більше за мене тішить себе ілюзіями; просто він тримався за них, мов за останню соломину, яка може врятувати від божевілля.

Навряд чи він бодай трохи здогадувався про походження й значення цього знайденого нами спадку. Як на нього, це були просто купи мотлоху, в якому ми гарячково бабралися, аби знайти хоч якусь дрібничку, для чогось придатну.

В міру того як минали дні за днями, долина й пагорби, печери з рештками зниклої культури дедалі більше вражали мою уяву, аж я почав думати, що в якийсь загадковий спосіб мені зрозуміліша стає ця вимерла раса, її велич і трагедія. І зростало відчуття, що наші гарячкові пошуки — мало не блюзнірство й образа пам'яті небіжчиків.

Джіммі жодного разу не ходив з нами. Скоцюрбившись над стосом паперу, він без кінця писав, перечитував, закреслював одні слова, надписував інші. Він підводився, снував по колу, сахався туди й сюди, бурмотів щось сам до себе, сідав і знову черкав. Він майже не їв, не розмовляв і мало спав. Це був достотній портрет Юнака у Муках Творчості.

Мені закортіло поглянути, — а може ж, він утнув щось доладне, отак упріваючи? Коли його не було поблизу, я поцупив один аркуш.

І що ж — теперішня маячня була ще маячніша, ніж давніш!

Тієї ночі, коли я лежав з розплющеними очима й дивився на незнайомі зорі, мене пройняло гостре почуття самітності. Але, трохи розваживши, я вирішив, що не такий я, зрештою, і самітний — мовчазність поблизьких могильних пагорбів та осяйне диво печер мовби заспокоювали мене й підносили на дусі.

Кінець кінцем я заснув.

Не знаю, що мене пробудило. Може, вітер чи гомін хвиль, що вдарялись об берег, а може, нічна прохолода.

І ось у ту мить я почув серед темряви голос, подібний до речитативу, — то врочистий і лункий, а то хриплявий аж до шепоту.

Я схопився й сперся на лікоть — і затамував подих від того, що побачив.

Джіммі стояв перед Цяцею, в одній руці тримаючи ліхтарик, і читав їй свою сагу. Голос розмірено розкочувався і, незважаючи на банальні слова, відчувалось якесь зачарування у самому його тоні. Напевне, отак само давні греки читали свого Гомера при світлі смолоскипів у ніч перед боєм.

І Цяця слухала. Вона вистромила "обличчя" і щупальце, на якому воно було, схилила трохи набік, щоб слуховий пристрій не пропустив жодного складу, — як ото, бува, людина прикладає долоню до вуха, щоб краще чути.

Дивлячись на цю зворушливу сцену, я навіть трохи пошкодував, що ми так недбало ставились до Джіммі. Ми не хотіли слухати його, а бідоласі ж треба було комусь виговоритися з цим своїм мараканням. Його душа жадала визнання, а ні від Бена, ні від мене він цього не мав. Самого писання було замало, йому кортіло ще й поділитися ним. Він потребував слухачів!

Я простяг руку й злегка торкнув Бена за плече. Він обурено вистромився з-під ковдр.

— Якого чорта!..

— Цс-с-с!

Він з присвистом перевів подих і звівся на одне коліно поруч зі мною.

Джіммі все читав, а Цяця, уважно зосередившись "обличчям", слухала.

Деякі рядки долітали до нас, шарпані вітром:

На далеких блукаєш шляхах, із вічності в вічність прямуєш,

До останку ти віддана тим, хто дав тобі тіло і силу.

Вітри просторів космосу дмуть і коси тобі розвівають,

Над тобою зірок ореол, як слави корона...

Цяця сплакнула. На лінзі її ока зблиснула жива сльоза.

Вона вистромила друге щупальце з "рукою" на кінці й хусточкою — дуже білою, мереживною, як у справжньої дами — у тій "руці".

І вона приклала хусточку до заплаканого ока.

Якби в неї був ніс, вона б неодмінно його висякала — делікатно, ясна річ, як і личить дамі.

— І це все ти написав задля мене? — спитала вона.

— Тільки задля тебе, — відповів Джіммі. Брехав він як справжній облесник. Таж читав він Цяці свою писанину тільки через те, що ми з Беном відмовились її слухати!

— Я так глибоко помилялася, — зітхнула Цяця.

Вона протерла око досуха і ще й навела на ньому лоск.

— Одну хвилинку, — сказала вона діловим тоном. — Мені треба тут дещо залагодити.

Ми чекали, затамувавши подих.

Люк збоку в Цяці повільно розчинився. Поруч вона вистромила довге гнучке держално, сягнула ним в отвір люка й видобула звідти Елмера. Тримаючи його в повітрі, вона гримнула:

— Ти, лобуре! Я взяла тебе всередину й напхом напхала фосфатом. Я вирівняла твої заглибини від вибухівки й натерла тебе до блиску. І що за це я маю? Чи ти написав мені сагу? Ні, ти просто розжирів і зледащів. У тобі нема й дрібки величі, нема й іскрини уяви. Ти просто німотна машина, та й годі!

Елмер поколихувався на кінчику Цяціного держална, але колеса його шалено оберталися, з чого я зробив висновок, що він дуже переживає-.

— Кохання! — вигукнула Цяця. — Кохання для таких, як ми? Ні, ми, машини, призначені для чогось вищого, набагато вищого. Нас чекають зорями поцятковані космічні шляхи, пронизливі вітри безмежжя віють нам навстріч із берегів вічності, гори величного потойбіччЯ...

Вона й далі говорила якийсь час у тому самому дусі — про клич далеких галактик, про зоряну корону, про те, як порох розтрощеного на дрібні скалки часу встеляє шлях до цілковитої ніщоти, — все це вона перейняла з тієї Джімміної писанини, що він назвав сагою.

Виговорившись, вона пошпурила Елмера аж ген над море, де він гепнувся на пісок і посунув юзом у воду.

Більше ми вже не стали чекати, а помчали, мов спринтери. Доскочивши до трапу, ми подерлися вгору й умить опинилися на своїх місцях.

Цяця захряснула за нами люк.

— Ласкаво прошу вас, — сказала вона. Я підійшов до Джіммі й простяг руку.

— Молодець, хлопче. Перекрив самого Лонгфелло. Бен теж потис йому долоню.

— Це шедевр.

— А тепер вирушаймо, — заявила Цяця.

— Як це вирушаймо! — скрикнув Бен. — Ми не можемо, покинути цю планету. Тобто не так зразу... Оте їхнє місто! Ми не можемо, поки не...

— Чхати на місто, — сказала Цяця. — Чхати на інформацію. Ми вирушаємо до зірок. Підвладні нам глибини тиші! Ми простуємо космічними шляхами, й грім гуготить нам у вухах, незнищенний грім безмежної вічності.

Ми обернулися до Джіммі.

— Усе геть до слова, — сказав я. — Усе геть до останнього слова з цього його базграння!

Бен рвонувся вперед і схопив Джіммі за барки.

— Чи ти, часом, не відчуваєш поклику, такого нездоланного імпульсу, щоб написати довжелезну оду Землі, — про її затишок, і славу, і всякі такі інші словеса? — запитав він.

Зуби у Джіммі злегка цокотіли.

— Цяця все всмокче, що б ти не написав, — докинув Бен.

Я підніс кулака й дав Джіммі понюхати.

— І ти мусиш написати це як слід, — погрозився я. — Мусиш написати так, як ще зроду не писав.

— Тільки щоб було сентиментально, — попередив Бен. — Цяця саме таке любить.

Джіммі сів на підлогу й розпачливо заходився писати.і

ПРИГОДИ. ПОДОРОЖІ. ФАНТАСТИКА — 85. — К.: Молодь, 1985. — 240 с. — (Компас).

ДОЦЕНКО Ростислав, переклад з англійської, 1985.